

הדיפת צבא ההצלה ממשמר העמק

סא"ל (מיל) ד"ר אלחנן אורן

הראשון ("זרעאל") של הפלמ"ח, בפיקודו של דן לנר. גרוד זה מנה בתחילה שתי פלוגות רובאים דר מחלקתיות, (פלוגה א' ופלוגה ד'), פלוגה מסייעת של כמה מקלעים בינוניים מסוג "שוןארצלון" הישנה ("שחורקה") ומסוג "בראונינג", וביתת מרגמות 81 מ"מ. תוך המערכה הקים הגרוד עוד "פלוגה מקובצת", בעיקר מטירונים וחמי"ש של יישובי הסביבה.

קורס מ"כים של "גולני" (שתי מחל-קות), שהגיע מכפר-ילדים. פלוגת חי"ש מגדוד 22 של חטיבת "כרמלי", עם מדריכים וחניכים של קורס לרגמים, שעמדו לפתחו בג'וערה.

פלוגת חי"ש עם כיתת מק"ב מגדוד 31 של חטיבת "אלכסנדרוני" הגיעה לג'וערה ב-10 באפריל, ונשארה מסופחת לגדוד הפלמ"ח למשך כחודש ימים.³

הכוח העברי היה דל בנשק מסייע וחסר לחלוטין נשק נ"ט ותותחים כלשהם. עד כה פעלו הפלמ"ח והחי"ש בעיקר בפשיטות לילה מחלקתיות ופלוגתיות נגד ערביי הארץ. ביחיעם ובטירת-צבי עמדו אנשי ה"הגנה" נגד כוחות גדודיים של "צבא-ההצלה", אך עתה ניצבו לראשונה בפני כוח חטיבתי מרוכז.

התקפות ה"הגנה" מהאגף ותגובת "צבא-ההצלה"

כשהגיע יצחק שדה לג'וערה והמתין להתכנסות הכוחות, עמד על מגמותיו של קאוקג'י, ולאחר זמן כתב:

"כוונתו הייתה מלחמת בזק; הוא בחר ללכת בגזרה צרה, ולא הטריח כלל את עצמו לעשות הטעיה כלשהי. מתצפיותיו באבר-שושה ומאינפורמציה שקיבל מן הבריטים, יכול היה לשפוט נכונה שיהיה לו יתרון באנשים, נשק וסוגי נשק. כן ידע, שכאשר יפתח בהתקפת אש,

מעל משמר העמק.¹ מדרום לגבעות אלה משתרע עמק מנסי (כיום, אזור המושב מדרך-עוז), עמק מישורי ועביר לרכב. האזור כולו היה מוכר היטב למפקדי-השדה של ה"הגנה" מקורסי המ"כים והמ"מים שנערכו בג'וערה ("גבעת-נוח"). מלבד הכביש הראשי העובר בעמק, חצו את האזור רק שבילים מעטים המת-אימים גם לרכב גלגלי:

דרני אורן, מקבילות לכביש הראשי:
א. מכביש ואדי-מילק, מצומת אום אל-זינת (כיום - צומת אליקים) יצא כביש לדליה ועין-השופט, והמשכו, בדרך עפר, לכפר הערבי כופרין.

ב. דרך כבושה עברה מהזורע לעין השופט.

דרני רוחב

א. באזור הערבי נמשכו שבילים עברי-ים לרכב מלג'ין ומנסי לכופרין.
ב. באזור היהודי אפשר היה להגיע ממשמר-העמק לעין-השופט בדרך החורשה, אבל במוצא הדרך היא נשלטה מאבר-שושה.

הכוח הערבי שהתרכז לפקודת קאוקג'י הגיע לממדי חטיבה, וכלל שני גדודים עיראקיים: גדוד "קאדסיה" בפיקוד צאלח מהדי, וגדוד "ירמוך" הראשון בפיקודו של מחמד צפא. כן פעל בפיקודו כוח מגדוד "חיטין" של מודלול עבאס. הכפריים ממנסי, רוביה, נרנריה וכופרין פעלו במתואם עם "צבא-ההצלה", וכן הוחדרו לכפרים אבר-שושה ואבר-זוריק אנשיו של קאוקג'י, כדי לתאם את ניתוק הכביש בעת ובעונה אחת עם ההתקפה על המשק. הרגלים הסתייעו בשתי סוללות תותחים, במרגמות 81 מ"מ ובפלוגה של כעשר שריוניות, מהן כבדות נושאות-תותח וקלות נושאות-מקלעים.²

כוחות ה"הגנה" פעלו בשני ריכוזים: מגיני המשק עם פלוגת "גולני", והכוח שרוכז בג'וערה והסביבה בפיקודו של יצחק שדה, "הזוקן". כאן נתקבצו יחידות אלה:

● מן המשקים קובצו מחלקות "הגרוד

המערכה על משמר-העמק התלקחה לאחר משבר השיירות של סוף מארס, המשבר החמור ביותר במלחמת העצמאות, ובעת שה"הגנה" עשתה מאמץ עליון לרכז כוחותיה כדי לפתוח מחדש את הכביש לירושלים במבצע "נחשון". הזיקה האסטרטגית והאופרטיבית בין המערכות במבואות ירושלים לבין המערכות במבואות חיפה הוצגה כבר במאמרי שפורסמו ב"מערכות".*

הדברים הבאים מאירים את מערכת משמר העמק מהיבטיה האופרטיביים והטקטיים, ועומדים על משמעותה בתמורה הגורלית, שנתחוללה במלחמת העצמאות במערכות שבמבואות ירושלים וחיפה.

הרקע המערכתי

"צבא-ההצלה" שבפיקודו של פאוזי אל-קאוקג'י תקף את משמר-העמק ב-4 באפריל 1948 בין הערביים בחי"ד ובסיוע שריוניות, בצמוד לכביש הראשי ממגידו. הוא תפס שורת גבעות מרוביה אל-פוקה מערבה, ומהן הטריד את המשק באש, גם בימי ה"הפוגה" שנמשכה מה-5 באפריל עד ל-8 בו. מצפון למשק ניתקו הכפריים של אבר-שושה ואבר-זוריק את הכביש לחיפה. פלוגה מחטיבת "גולני" לתגבור המשק הגיעה בדרך השדות. כוחות-השדה האחרים התכנסו לעין-השופט ולג'וערה.

זירת המערכה, בשיפולים המזרחיים של רמת-מנשה, היא גבעית ומכוסה בחלקה כרמי זיתים ומטעים. מדרום-נוערב למשמר-העמק השתרעה חורשת הקרן הקיימת לישראל בשלוחה העולה לעבר חרבת בית-ראס (נ"ג 236 - כיום חורבת בית-ראש). "צבא-ההצלה" החזיק בגבעות מרוביה אל-פוקה (גובה 180 מטרים) ומערבה עד "הרה-הגעש" (תל אבו קוטא, נ"ג 221), בגובה 80 עד 100 מטרים

* ראה "מערכות" 243-244 ו"מערכות" 251-252.

תיפתח על משמרה-העמק גם אש מהעורף ומאבו-שושה, הנמצאת על גבעה השלטת בעין ובאש על שטחים גדולים וחשובים של היישוב המותקף. ...כיום ברור למדי שהאמ- ביציה של קאוקג'י אף הרחיקה לכת עוד יותר; לא לכיבוש משמרה-העמק בלבד שאף. כוונתו הייתה חיפה; לפחות ניתוק מלא של חיפה בשיתוף פעולה עם יחידה דרוזית שהייתה צריכה לתקוף מצפון. ...על ערביי טירה והכפרים האחרים (ג'בע, עין-רואל, איגוזים) הוטל התפקיד להפ- ריע, ואם אפשר לנתק את התחבורה בעורק הראשי תל-אביב-חיפה. באופן כזה יכולה הייתה חיפה להיות מנותקת מדרום כבר בשלב הראשון של הוצאתה לפועל של מדימת קאוקג'י.⁴

יצחק שדה ראה את המפתח להפ- עלת כוחותיו בתמרון רגלי נועז ל- עבר האגף והעורף של "צבא ההצלה". חיים אבינועם, ה-סמג"ד של הגדוד הראשון, החל מרכז את המחלקות; המפקדה המרחבית תבעה ממנו להכניס את הפלמ"חאים לתוך משמרה-העמק, אך לאור מגמתו של "הזקן", דחה את הדרישה ו- העביר את המחלקות לג'וערה, ש- עדה לשמש כציר התמרון של ה- פלמ"ח.⁵

במטהו של יצחק שדה שקלו תחילה את האפשרות להכות באיגוף עמוק לעבר עורפו של קאוקג'י, אך מיעוט הכוחות אילץ לקצר את טווח ה- איגוף. הוחלט איפוא לאיים מ- האגף על מערך האויב בגבעות רר ביה ועל ריכוזיו הקרמיים במנסי. הצעד המוקדם והחיוני לכך, היה להשתלט על הרכסים המיוערים ו- לסגור על קאוקג'י בגזרתו הצרה. יצחק שדה מתאר את מגמתו:

"מכיוון שנוכחנו שקאוקג'י תוקף בחזית צרה (בין המורדות הצפוניים של מנסי והכביש) ואינו מתכוון כלל להיכנס פנימה לקחת את הכפרים שמדרום, שיתמכו ויבטיחו את תנועתו - החלטנו לא רק לתת לו לבצע את תמרונו זה (כי במדוחו, ללא ספק, הייתה האידאה של ריכוז מכסימלי בשטח צר על מנת להיכנס "כסכין לחמאה", למשמרה-העמק שלנו), אלא אף להכריח אותו להמ- שיך בכיוון שהוא ברור לנו, ולמנוע ממנו כל ניסיון להתפשט ולהתפרט אח"כ. לשם זה תכננו לכבוש את

חרבת בית-ראס, פסגה השלטת על המורדות והיציאות של הוואדיות הדרומיים. ציפינו להתנגדות רצי- נית; בקרב על המשלט הזה ראינו את המפתח לכל התכנית שלנו. החזקתו והשליטה בחורשות משמר- העמק, יבטיחו את התנועה החופ- שית שלנו בוואדי המחבר את משמרה-העמק עם מטה-הפעולה שבג'וערה.⁶

בליל 8-9 באפריל יצא הגדוד הרא- שון מג'וערה דרומה עם שתי פלוגותיו: קורס המ"כים של "גולני" ופלוגת "כרמלי". (ראה מרשם א'). פלוגת החי"ש תפסה את הגבעה בנ"ג 286, השולטת על הדרך לכופרין, והייתה עתודה לפלוגת פלמ"ח העולה על חרבת בית-ראס. לאחר התנגדות קלה נמלט האויב מעמדת מפתח זו, ואז קודמה פלוגת-העתודה בדרכי החורשה ותפסה ללא התנגדות את ה-ה"הג"עש" ואת התל הסמוך והנמוך ממנו, "הר הגעש הקטן" (כיום גבעת אשמר, בגובה 180). "צבא-ההצלה" לא היה ערוך נגד הפעולה הלילית, ובידי פלוגת פלמ"ח שנייה עלה לכבוש מן העורף את הכפר רוביה אל-פוקה נוכח התנגדות קלה. מבעוד לילה החל הגדוד מתארגן להגנה: לכפר הועברו שתי מחל- קות קורס-המ"כים של "גולני", והפלוגה שכבשה את הכפר, הוצאה לעמדת מארב בקצה הדרומי של החורשה. הפלוגה מחרבת בית-ראס הועברה לתלי ה-ה"געש", ומחלקת "כרמלי" הועלתה למשלט.

באותו לילה, לאחר קבלת הדו"ח על ההישגים בורעו האיגוף הדרומית, הוצא כוח מחלקתי של "כרמלי" מג'וערה לתפוס את ה-ה"ה הקירח" החולש על אבו- שושה מדרום-מערב (כיום - גבעת קיפוד, נ"ג 252), ובבוקר תקף יחד עם "גולני" ממשמרה-העמק את הכפר, כדי לאבטח את ערפו של המשק ואת הקשר ממנו לג'וערה.⁷ הכפר אברווריק לא הותקף עדין.⁸

כוונת המג"ד הייתה להשקיע את החי"ש בהגנה ניחת, ולשחרר את הפלמ"ח למארבים ולהתקפות-נגד. במשך היום ארגן את "הפלוגה המקובצת" והציבה בחורשה. לפלוגה בתלי ה-ה"געש" ניתנה הוראה להיחשף, כדי לגרור את האויב לתקוף אותה ולחשוף על ידי כך את אגפו המערבי, אלא שכ- חות "צבא-ההצלה" לא העמיקו לתוך עמק מנסי, וריכוזיהם תקפו לרוב את הכפר רוביה. דן לנר מתאר זאת כך:

"כל היום הותקף קשות הכוח שנמצא בכפר. הייתה הרעשת תות-

חים רצופה, וגם אל המשק נורו מפעם לפעם פגזים. קשה היה לעמוד בפני לחץ מפקד היחידה שברוביה אל-פוקה שטען, מזמן לזמן, שתחמושתו אוזלת, כוחותיו כלים ואין לו אפשרות להחזיק מעמד. אותה שעה לא רצינו לתקוף את האויב, כדי להסיר את הלחץ מעל רוביה אל-פוקה, לפי שידענו כי מעשה זה יגלה את עמדותינו שבאגף וכל תכניתנו תשתבש. הכבדנו את לבנו ולא נענינו לקריאר- תיו של המפקד ברוביה אל-פוקה, אנשינו החזיקו מעמד בלי אוכל ובלי מים ובלי נשק מספיק. הופעלו כנגדם שבעה תותחים, אבל למולנו קליעתם של אלה לא הצטיינה ביותר וטיווחם היה גרוע...

"בינתיים נע כוח רציני של האויב, כפי ששיערנו מראש, בכיוון החורשה, כדי לאגף את המקום. חלוץ האויב נתקל בכוח שלנו שחסם את הדרך. ואמנם הצליחה תכניתנו - מפקד יחידת האויב החליט "לקצר את האיגוף" שנצטווה עליו וחמק עם יחידתו אל תוך החורשה ותפס את הרכס הקרוב [ממזרח לחרבת בית-ראס - א' א']. "מצבנו היה קשה. ברוביה אל- פוקה לא פסקה האש. הכוחות שלנו - מאחריהם 24 שעות רצופות של קרב! התחמושת אוזלת, הנשק משופשף והפצועים רבים...

"לא היינו מעוניינים להיכנס, אותה שעה, בקרב הכרעה עם האויב. לאחר שהוא תפס את הרכס, תפסנו אנחנו רכס שני והתקפנו בריאות. זה היה בערך בשעה 3-4 אחה"צ. החילונו להוציא פצועים מן השטח. בשעה 4-5 נעשה המצב ברוביה אל-פוקה קשה ללא נשוא. שלחנו לשם פלוגה [מ"כרמלי"] לעזרה, וזו תפסה מחדש את שני התלים של הכפר [תל אכבריה - נ"ג 128, כיום תל בר, וחרבת חישש]. הייתה זאת פעולה יפה שנעשתה במהירות. הפלוגה התבססה לאור היום במשלטים ללא כל נפגעים.

"לפנות ערב נפתחה עלינו בבת- אחת אש חזקה מכל הכלים. חשבנו שהנה עכשיו תבוא ההסתערות, אך נתברר כי זה היה סימן הנסיגה של האויב. נגמר יום-העבודה שלהם - וכל הכוח שלהם נסוג, והקרב נפסק."⁹

אנשי קאוקג'י הרבו לתקוף את הכפר

חילופי-אש בחזית וביעור האויב מעורפה של משמר-העמק (10-11 באפריל)

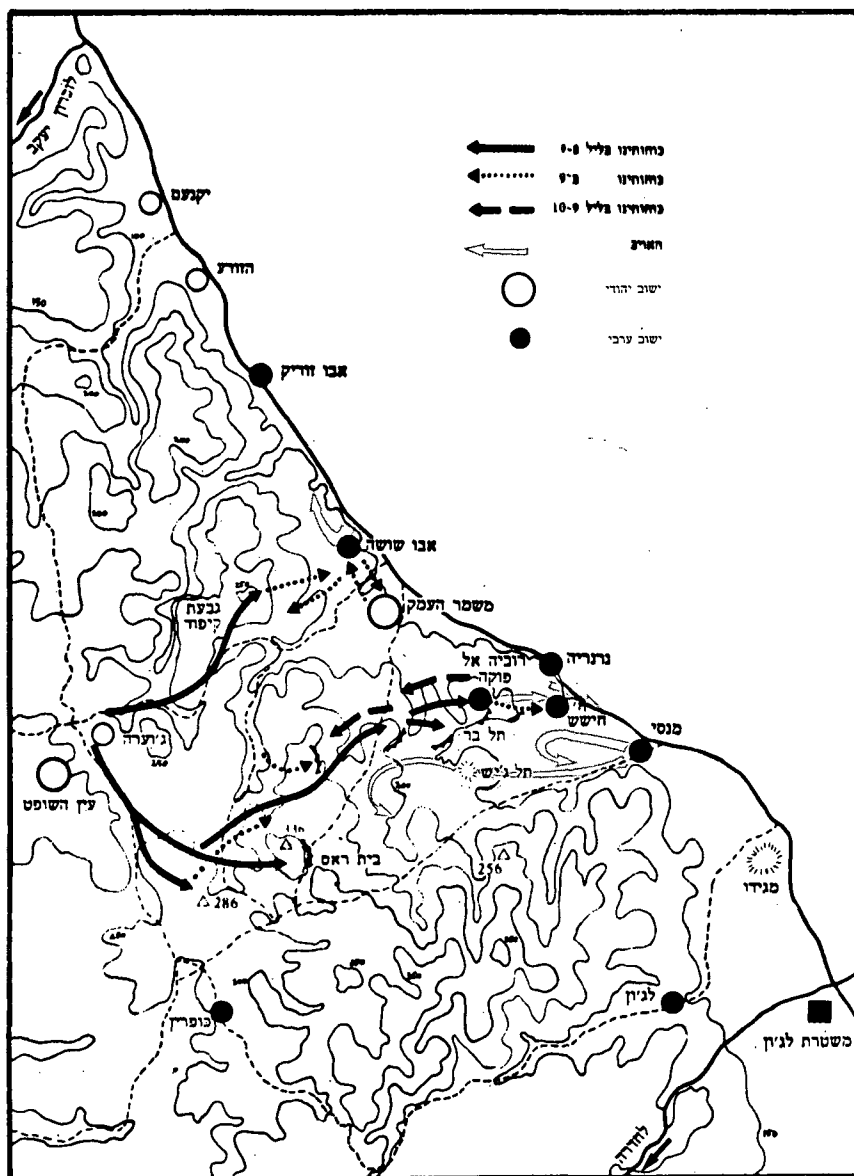
מבוקר ה-10 בחודש חזר המצב כביכול לקדמותו, ולא עוד אלא שהוחמר בגלל התבטלות ה"הפוגה". כוחות קאוקג'י שבו ותפסו את עמדותיהם השולטות, ופעלו נגד המשק באש מק"בים, מרגמות ותותי-חיס. שריוניות התקדמו לאורך הכביש, פגעו במדויק במשאיות, שניסו להגיע אל המשק בדרך השדות מכפר-ברוך, ואילצו אותן לשוב. טרקטורים נפגעו, והספקת החשמל למשק הושבתה.¹⁴ מהבוקר חזרו לוחמים ערביים לאבו-שושה, החלו מטרידים את המשק באש והידקו למעשה את ניתוקו מהעורף.¹⁵

קאוקג'י חש שהוא זקוק למלוא כוח-תיו כדי להכריע את המשק ולסכל את האיום לאגפו. הוא קיבץ שלוש פלוגות תגבורת מגרודי "חיטין" ו"הירמוך" ה-1, ואת פלוגת-המשמר הצירקסית.¹⁶ כבר ב-10 בחודש לפני הצהריים תבע קאוקג'י ממאמון אל-ביטאר לנתק מגע מצפון לקסטל ולשוב עוד באותו לילה.¹⁷ ב-11 בחודש פנה שוב אל שכיב והאב ותבע ממנו לתקוף משפרעם, כדי לרתק לפחות חלק מהתגבורות היהודיות. אבל התות-חיס והשריוניות איחרו. לדברי קאוקג'י חזרו אנשי אל-ביטאר "תשושים" מאוחר ב-11 בחודש.¹⁸ מעמדותיהם בהר עבד אל-עזיז יצאו בוודאות בליל 10-11 באפריל, אך נראה שעוד עוכבו בקרבת ירושלים לדרישת המנהיגים הערביים בעיר.¹⁹

הש"י דיווח ב-11 בחודש, שקאוקג'י עצמו נמצא בלג'ין ומרכז כוח להתקפה.²⁰ נראה שכוונתו הייתה לפתוח בהתקפה מכרעת על המשק בבוקר ה-12 בחודש, אולם האיחור בשובו של אל-ביטאר אילץ אותו לדחות אותה.²¹

מגמתו של יצחק שדה בימים אלה לא הייתה פאסיווית. הוא עקב אחרי מהלכי קאוקג'י, והמתין להיווכח אם ימשיך לפעול בגזרה צרה, או ינסה להרחיב את חזיתו לעבר ציר לג'ין-כופרין, כדי לאבטח את אגפו ולאיים על בסיסי הפלמ"ח בג'וערה ובעין-השופט. כה בשעה נעשו הכנות לפעול בשתי מגמות: לבער את האויב מהכפרים שבעורף המשק, כדי להסיר סופית את ניתוקו, ולאיים על עורפו של האויב במהלך לעבר כופרין ודרומה.

בליל 10-11 באפריל הגיעו למשמר-העמק אנשי שתי מחלקות חי"ש, בשאתם על הגב תחמושת מן המשאיות שגורשו באש.²² בג'וערה נעשו הכנות מנהלתיות

מרשם א' - מערכת משמר-העמק, 8-10 אפריל 1948

להסיג את כוחו בלילה, באין תחלופה טרייה, ורק בחרבת בית-ראס הושאר כוח. הכוחות נסוגו באין מפריע לאחר חצות ליל 9-10 באפריל. בשעה 0200 יצאה פלוגת "כרמלי" מהכפר, והתעכבה עד שהחבלנים חיבלו ברבים מבתיו.¹² כוחות החי"ש שיצאו לתקוף את אבו-שושה, חזרו ממנה עוד לפנות-ערב ב-9 בחודש, לאחר ביצוע ההריסות. הערבים לא חזרו עוד לכפר.¹³ בכיבוש הלילי של גבעות רוביה כמעט לא סבלו כוחותינו אבדות, וביום פגעו קשה בתוקפים מ"צבא-ההצלה"; בלילה נסוגו ללא לחץ. קאוקג'י נשאר מסוגר בגזרה צרה, והאיום לאגפו נשאר בעינו.

המשלטים, אך לא הצליחו לעקור את החי"ש והפלמ"ח מעמדותיהם. בכפר הגיעו לטווח מגע, אבל נהדפו במטחי רימונים של אחד המי"מים ואנשיו.¹⁰ קאוקג'י טוען שנסוג כדי לגרור את התוקפים מעמדותיהם המבוצרות ומסיוע הטנקים הבריטיים שבמשק, ומורה שוויתר על לא פחות מ-2 ק"מ. אח"כ שב לתקוף, וכל הלילה נערך בכפר קרב מבית לבית. למחרת, ב-10 בחודש, לפנות ערב כבש את הכפר מחדש, באבדות כבדות למגינים.¹¹ לאמיתו של דבר עלו חיילי "צבא-ההצלה" לכפר רוביה אל-פוקה ולתלי ה"געש" כבר בבוקר ה-10 בחודש, ומצאום נטושים: מג"ד הפלמ"ח החליט

לפעולה רצופה, שעד כה לא התנסו בה מבחינה מבצעית ומנהלתית. ב-11 בחודש הוצאו כוחות מחרבת בית-ראס דרומה, עד שנתקלו באש; אח"כ הגיבו הערבים בהטרדת המשלט.²³ התגובה הערבית העידה על רגישות גוברת לאגף, אך קאוקג'י אחר, ושוב הקדימוהו כוחות ה"הגנה".

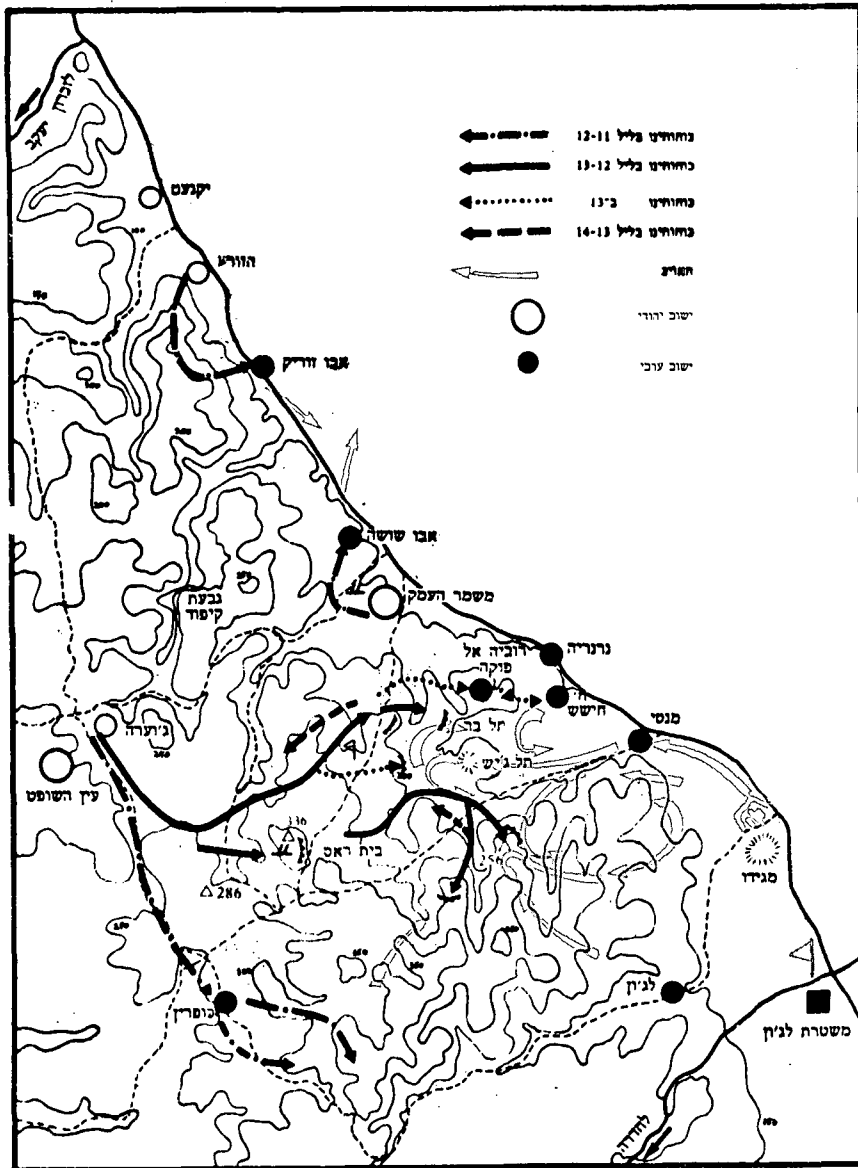
בליל 11-12 באפריל יצאו לתקוף. סיירים עלו לתל-געש ולרוביה אל-פוקה; כוח תפס את הכפר כופרין, מצאו נטוש, הרס 30 מבתיו ותפס עמדות מדרום לכפר. נראה שנטישת אנשי כופרין גררה עמה את הכפר בוטימת, דרומה-מערבה משם (באזור קיבוץ אבן-יצחק כיום). כוחות חי"ש מ"גולני" סרקו את הכפרים הקטנים מאבו-שושה צפונה, ופלוגת "כרמלי" כבשה את אבו-זוריק. כוחות החי"ש נתקלו רק בהתנגדות קלה, ופתחו סופית את הכביש ממשמר-העמק לעורף. גם ערביי ריחניה, מצפון לרמת-השופט, נטשו את כפרם.²⁴ מעתה הוקל לפלמ"ח להתרכז למשימות התקפיות מדרום למשמר-העמק.

ההתקפה השנייה של ה"הגנה" ושבירת התקפת-הנגד של קאוקג'י (12-15 באפריל)

כאשר תקפו כוחותיו של יצחק שדה בליל 12-13 באפריל, חזרו על התמרון העקיף הקודם, השתלטו בלילה על משלטים החולשים על עמק מנסי וציפו לקאוקג'י שיתקוף נגד. כדברי י' שדה:

"באותו הזמן שבגורת משמר-העמק הצרה והמוגבלת לא הייתה לנו כל אפשרות של תמרון (לא הייתה לנו כל מחשבה לעזוב לא את כל המשק ולא חלק כלשהו ממנו) - שימש לנו משלט רוביה אל-פוקה מקור למקח וממכר: לקנות עד כמה שאפשר בוזל ולמכור עד כמה שאפשר ביוקר. פעמיים נטשנו את רוביה ופעמיים כבשנוה בקרב לילה. הכיבוש עלה לנו במספר פצועים, ואיני זוכר אם היה לנו הרוג או שניים במבצעים הללו, ואילו האויב תקף את העמדה הזאת ביום ופיזר את חלליו ופצועים לעשרות בנישה לעמדה זו."²⁵

אבל הפעם הייתה הכוונה לתפוס גם עמדות מדרום לעמק מנסי. (ראה מרשם ב') שלוש פלוגות יצאו מגיוערה: הפלוגה המקובצת נשארה בהסתר בחורשה, מצפון לחרבת בית-ראס. פלוגה ד', ה"צפונית", יצאה לתפוס את גבעות רוביה. מפקדת הפלוגה עלתה עם כיתה ללא התנגדות ל"הר הגעש", ומחלקה

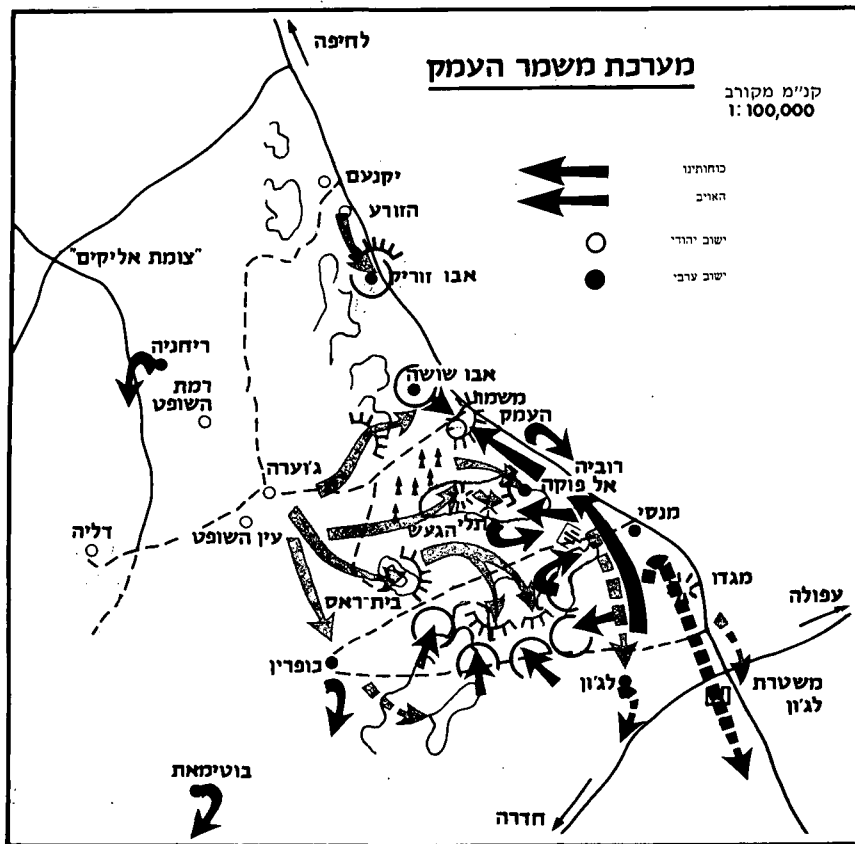
מרשם ב' - מערכת משמר-העמק, 11-14 אפריל 1948

העמק, אך אלה נשלטו בעצמן מרכזים דרומיים יותר. מחלקת "כרמלי" עם מק"ב ומרגמת 81 מ"מ הועלתה לחרבת בית-ראס, ומטה-הגדוד התמקם על שלוחה קרובה ל"הר הגעש" (בנ"צ 16332225).²⁶ עם שחר יצאה המחלקה מפלוגה ד' לתקוף את רוביה. כשהגיעה להיערכות, נתגלתה והחלה מתקדמת בחיפוי הדדי. את ניסיון ההסתערות הראשונה לאור היום, תיאר המ"מ כך:

"התחלנו להתקדם בקפיצות, לפי כל הכללים, שלמרו באימונים ובקור-סים: התקדמות כיתה כשהשתניים מחפות עליה. מהמשלט, הנקרא "הר הגעש", ניתן לנו חיפוי ממכונה ורר-

תפסה ללא היתקלות את "הר הגעש הקטן", ושתייהן החלו להתחפר בהם. בכפר רוביה הייתה צפויה התנגדות, ומחלקה נערכה לתקוף את הכפר עם שחר משלוחתו הצפונית של "הר הגעש הקטן", בסיוע מק"ב מ"הר הגעש" ומרגמה 81 מ"מ ממשמר-העמק.

פלוגה א', ה"דרומית", התקדמה מעבר לחרבת בית-ראס לעמק מנסי, עד תל-גיחש שממערב למנסי (נ"צ 16462222), ומכאן פנתה דרומה לשני משלטים: מחלקה תפסה את גבעה נ"ג 256, ומחלקה עם מטה הפלוגה ומק"ב עלו לגבעה נ"ג 324 (נ"צ 16422208). הפלוגה לא צתקלה באויב בתפיסת העמדות שחלשו על

בים. המרגמה היחידה במשמר-
 העמק סיעה גם היא בכמה פגזים.
 פגזי החיפוי [מחרבת בית-ראס –
 א"א] לא הגיעו לכפר. הפגיעות של
 הערבים נעשו מדויקות יותר. אחד
 הרצים נפגע מיד... אחדים התחילו
 להתבלבל ולפגור... צריך היה
 להשתלט בכוח על המורך והר-
 תיעה... דומה, לא הפחד מפיל
 אימתו, אלא היום הוא המאיים –
 המורא מפני אור היום.²⁷

המחלקה התבססה בכפר, אך לא
 המשיכה במרדף, והערבים הנסוגים עוד
 נאחזו בתל אכבריה ובחרבת חישש.²⁸
 כוחות "צבא-ההצלה" החלו מרכזים
 להתקפת-נגד. רגלים עלו על המשלטים
 מדרום לפלוגה הדרומית, החלו מרתקים
 אותה באש, ויוצאים להסתערות. בגלל
 המדרונות הקמורים יכלו התוקפים להגיע
 בהסתר עד קרבת העמדות, ונהדפו כמה
 פעמים במטחי רימונים ובאש מכוונת
 היטב של המרגמה מחרבת בית-ראס אל
 עמדות הערבים.²⁹ בהמשך הבוקר הגיעו
 כוחות תגבורת של "צבא-ההצלה" עם
 שני תותחים לתוך עמק מנסי, מעבר
 לטווח היעיל של כוחותינו במשלטים,
 הציבו את התותחים בגלוי (כאזור הבר-
 סתנים, נ"צ 165222), והחלו תוקפים לעבר
 רוביה. כדי להסיר את הלחץ, הוצאה
 המחלקה מעמדות "הר הגעש הקטן" והר-
 עברה לרוביה. מכאן תקפה בצהרים
 לעבר תל אכבריה וחרבת חישש, והניסה
 את מגניהם.³⁰

אחה"צ הגיע עוד כוח תגבורת ערבי,
 בפיקודו של אל-ביטאר, נאמנו של
 קאוקג'י, ועמו שתי משאיות גוררות תות-
 חים. התגבורת הגיעה עד תל גיחש
 שבמרכז עמק מנסי, ומגיד הפלמ"ח סבר
 שהכוח מתעתד לנוע לחורשה ולרדת
 לתקוף משם את משמר-העמק. פלוגת
 המארב קודמה מהחורשה עד מדרום
 ל"הר הגעש" (כאזור 1637224), ואש
 המק"ב והמרגמה כוננה לאזור. המשאית
 התפוצצה על מטען פגזיה, והושמד
 תותח; אל-ביטאר נפגע באש, ומת
 מפצעיו.³¹

הלחץ הערבי על רוביה גבר אחה"צ.
 שריוניות סיעו לתוקפים וניסו לעלות על
 הכפר. נהדפו התקפות חוזרות על המשל-
 טים הדרומיים ועל "הר הגעש" – בדר-
 "חות דובר על יותר מעשרה ניסיונות
 הסתערות שנהדפו באותו יום.³² לקראת
 הערב דעכו ההתקפות, וכוחות האויב
 נסוגו באבדות כבדות, שנאמדו בכ-100
 נפגעים ויותר.³³

– "שישה גרודים". עם זאת הוא
 מתרברב, שהתקפתו הפכה ל"משוהו
 הדתמה לטבח".³⁸ בהסתמכו על "מקור
 בריטי" הוא קובע שהיהודים איבדו ביום
 זה 230 איש בהרוגים – מפקד כוחות
 ה"הגנה".³⁹ אולם מבין דבריו מבצבצת
 ההודאה בהתשתו שלו: בשעה 130940
 הבריק שתחמושתו אוזלת ותבע
 תחמושת תותחים ומרגמות; למחרת
 היום ענה טהא אל האשמי במברק
 ובמכתב, ותבע ממנו להפסיק את מה
 שהפך ל"קרב התשה" לעצמו, ולהמתין
 עד שיוכלו לספק לו תחמושת ממדינות
 הליגה הערבית.⁴⁰
 אבד כל סיכוי להתקדם לעבר חיפה,
 ומה עוד שגם רמת-יוחנן עמדה בהתקפה.
 בגזרת משמר-העמק בוטרו כל כוחות
 האויב בעורפו של המשק, מבלי שקאוקג'י
 יכול היה להושיעם. בחזיתו ניגף ונסוג
 כ-10 ק"מ בכל המרחב מדרום ליישובים
 שבעמק וברמת-מנשה. "צבא-ההצלה"
 נסוג למרכז השומרון, ונאלץ לארגן
 מחדש את גרודיו ששובשו.⁴¹
 גם כוחות ה"הגנה" לא המשיכו להח-
 זיק בלג'ון אחרי צאת הפלמ"ח, כי
 במקומם לא באו כוחות חי"ש או חי"מ
 להתבסס במוצא כביש עירון ובמגידו.

גם כוחות הפלמ"ח ירדו שוב מהמשל-
 טים, ורק כוח חי"ש נשאר להחזיק ברוביה
 אל-פוקה. המג"ד מדגיש את העייפות של
 אנשיו: "העייפות אכלה בכל פה... הכוח
 היה יגע, מצוץ עד תמצית לשרו, התח-
 מושת מעטה, הציוד והחגור 'מרוסקים'
 והאנשים רעבים, צמאים, כבגדים קלים
 וקרועים".³⁴ מספר ההרוגים במשק ובכר-
 חות השדה במערכה כולה הגיע ל-18,
 ומספר הפצועים היה גדול.³⁵ בבוקר
 המחרת שוב ניסו כוחות "צבא-ההצלה"
 בפעם האחרונה להתבסס בגבעות שמצ-
 פון למנסי, והפעם עלו ל"הר-הגעש", אבל
 כוח שהוצא ממשמר-העמק הניס אותם,
 ובהגיעו למשלט, מצא שהפעם נסוג
 "צבא-ההצלה" מעמק מנסי דרומה, לעבר
 לג'ון.³⁶

יצחק שדה תבע מאנשיו לגבור על
 העייפות, להתנער ולצאת בעקבות
 האויב, כדי לתפוס את בסיסי ההתקפה.
 בליל 14 – 15 באפריל יצאו לפוצץ את
 בתי הכפר מנסי, ולמחרת, ב-15 בחודש,
 תפסו את תל מגידו, את הכפר לג'ון ואת
 המשטרה בצומת לג'ון, בפתח נחל
 עירון.³⁷

קאוקג'י מתרץ את הפסקת ההתקפה
 בחשש מאיגוף עמק של כוחות עדיפים

במשלטי משמרה העמק אפריל 1948

"... הופעל לראשונה הגדוד הראשון של הפלמ"ח בהתקפת-נגד מקבילה נגד 'צבא-ההצלה' של קאוקג'י, כשהוא פועל מספר יממות במת-כונת היכולה להיחשב לקרב הגדודי ההתקפי הסדיר הראשון של ארגון ה'הגנה' וצה"ל."⁴⁷

אולם מניתוח המערכה עולה, שלא חל במשמרה העמק עדיין "מפנה" מודע ומוגדר בשיטות הלחימה, ובמידה רבה נשארו תכסיסי המערכה בבחינת ניסויים של לחימה רגלית עקיפה, אשר יצחק שדה עצמו כינה אותה לאחר מכן "הגנה גמישה". כאשר בודקים מהי היחידה הפועלת טקטית, נמצא שהפלוגות תומרנו במתואם, אבל לא נערכה התקפה גדודית. בהגנת המשלטים לא נסתייעו הפלוגות הדדית, ובוודאי שלא ניתן למגיד עדיין "לשחק" בנשק מסייע גדודי מרוכז. "שדה עצמו גרס שהפלמ"ח הוכשר לפעול ביחידות גדולות במבצע "נחשון", בקרבות משמרה העמק, ואחרי-כן במבצע "יפתח", ועם זאת הדגיש שבסביבות משמרה העמק נכנסו "יחידות קטנות (לא יותר ממחלקה)

ומהתעייפות יתרה בגלל ליקויים באימון, בציוד ובמנהלה: עדיין לא צוידו ולא למדו להתחפר ולהתבסס, וסבלו מהאש העדיפה של האויב.⁴⁵ כן התקשו בהספקה רצופה של מזון ומים (וחסרו מימיות!). לכן נאלצו פעמיים לוותר בלילה על המשלטים שהחזיקו בהם ביום.

בגלל העייפות הגוברת, ובהעדר רכב, לא היו כוחות-השדה נמרצים די בניצול ההצלחה ובמרדף לעומק. ב-9 לחודש לא הושלם כיבוש אבו-שושה בפעולה חד-זמנית מאבו-זוריק – ונגזרו על משמרה העמק עוד יומיים של ניתוק.⁴⁶ בהדיפת "צבא-ההצלה" ממנסי, ב-9 וב-13 בחודש, הסתפקו בהישג, ולא יצאו למרדף מידי כדי להפוך נסיגה למנוסת בהלה.

האם ובמה מבשרת מערכת משמרה העמק תמורות בטקטיקה של כוחות ה"הגנה"? לראשונה פעל גדוד פלמ"ח קטן במתואם, לחם פעמיים יותר מיממה ברציפות, תקף והגן ביום, נוכח אויב כעין-סדיר ועדיף בנשק. יש שהדגישו ביסודות אלה תמורה וראשית המעבר של ה"הגנה" ממלחמה זעירה למלחמה סדירה:

בתחילת מאי 1948 כמעט נתחדשה פרשת משמר העמק: ב-6 בו הוטרה המשק באש נק"ל מרוביה אל פוקה ומהמשלטים הסמוכים, וחרבת בית-ראס נתפסה לזמן מה, עד שהוזעקו כוחות מגדוד "זרעאל" של חטיבת "גולני" לסלקם. כדי להסיר את הלחץ בגזרה זאת, הוטל על חטיבת "אלכסנדרוני" לפעול במבואות המער-ביים של נחל-עירון.⁴²

עיונים במערכה

לאחר כשלונו של קאוקג'י בהתקפות הראשונות על המשק, בין הערביים ב-4 וב-5 באפריל, נואש כנראה מפעולת רגלים, אלא כשהם מלווים בצמוד בשריר-ניות ובעצמה ארטילרית. אחרת, יקשה להבין את דבקותו הקישחת בגיזרת הכביש: כוחו הממונע לא הופעל במרוכז ובתכליתיות אפילו מכיוון שדות העמק, מקום שממנו יכול לסייע באש אגפית יעילה לתוקפים במורדות מגבעות רוביה. על אחת כמה, לא נוצל לתמרון אוגף מעבר כופרין. מכל מקום, אף שקאוקג'י הודה באיום ה"הגנה" מהאגף, ותלה בו את אחד מנימוקי נסיגתו, לא אבטח את אגפו המערבי בכוחותיו, אלא הניחו לכפ-ריים (ראה מרשם ג').⁴³ לאחר ניסיון שווא אחד להפגיע, תלה את כל תקוותו ברי-כוז בהתקפתו הישירה על המשק. ריכז-יתר עקר זה, והניסיון החוזר להבקיע ישירות לתוך המשק בגזרה צרה, לאחר שנהדף, מעידים לא רק על משגהו הטקטי, אלא על משגהו האסטרטגי – כי גישתו הישירה הקלה על כוחות ה"הגנה" להתרכז להגנת היעד.⁴⁴

כשם שולזל קאוקג'י בגורם המרחב חנח את אגפיו, כן זלזל בגורם הזמן, ואיבד מספר פעמים את הזמן היקר להשגת הכרעה, כאשר האויב קטן, או זקוק להפוגת-נשימה. בשבוע הימים שהחל בליל 8-9 באפריל, ניכרה איטיותו פעמיים. ראשית, כשלא תקף ב-10 בחודש, לאחר שכבש מחדש את רוביה ועדיין החזיק בכפרים בעורפה של משמרה העמק; ייתכן שאז עוד חיכה לתותחנים ולשריוניות שבוששו לשוב מירושלים, אך השתזה שנית ב-12 בחודש, כאשר לא הגיב על תפיסת כופרין, ונתן שהות ליצחק שדה להקדימו שוב בליל 12-13 בחודש.

כוחות ה"הגנה" ניצלו את האגף המערבי, ונסתייעו היטב בתכסית שבנוף הגבעי – החורשה והמטעים, והשטח הבנוי ברוביה, ומה עוד שהמפקדים הצט-יינו בהכרת השטח ובהתמצאות בלילה. בהגנת עמדותיהם ביום סבלו מנפגעים

משמר-העמק

ההתקפי לכיבוש מרחבי ה"פרוזדור" לירושלים, והנכונות להחזקה קישחת במשלטים חיוניים.⁵² הרושם המידי של הישגי מבצע "נחשון", מערכת משמר-העמק והגנת רמת-יוחנן עורר את מטכ"ל ה"הגנה" להפעיל ללא-דיחוי את החטיבות, המוקדמות ומתארגנות עדיין, ולהוציא את פלך גותיהן וגדודיהן למבצעים התקפיים ברוח "תכנית ד", כדי להשתלט על הערים המעורבות, להשיג רציפות טריטוריאלית במרחב היהודי, ולתפוס בכוחות-השדה עמדות הגנה וחסימה בחזיתות הפלישה הצפויה. ברוח זאת פעל יצחק שדה עצמו במשמר-העמק, כאשר שיגר את כוחותיו העייפים להתקדם עד מבואות נחל עירון.⁵³

תרומתה הטקטית של משמר-העמק הייתה זמנית ומקומית, אולם גדולה תרומתה האסטרטגית של המערכה – הן בהכרעת מבצע "נחשון", והן בשבירת כוחו של קאוקג'י שבע לפני כיבוש חיפה

בהקמת "שמ"ש" – שרות המשוריינים, ומתפקידו זה נקרא אל משמר-העמק. מיד אחרי כן יצא לשליחות מבצעית בירושלים, ובחזרו משם – המשך ביתר-מרץ לפתח את כוחות השריון והועמד בראש חטיבת השריון הראשונה, חטיבה 8.⁵¹ חשיבותה של מערכת משמר-העמק מתגלית אפוא בנכונות לחשוב ולנסות דרכי-פעולה מקוריות, מול אתגרים חדשים ומשתנים. בלחימה למדו לשלב כוחות מסתערים ומסייעים. במנהלה, הכירו בצורך בדפוסים "סדירים" יותר. הנכונות לחדש וגמישות המחשבה הדריכו מפקדים למצות גם בעתיד את ניסיון-העבר שלהם בלחימה ועירה, בפשיטות, במארבים ובהתקפות-נגד, כדי לנקוט הגנה פעילה ויוזמת, גם כאשר כוחות-השדה ואנשי היישובים נתבעו להתהפר ולעמוד בפני הצבאות הפולשים בהגנה ניחת במגנניהם.

התמורה המהפכנית באמת, שאירעה בימי משמר-העמק, ואשר הדריכה את מחשבת ההנהגה ומפקדי ה"הגנה" מכאן ואילך, התחוללה דוקא במבצע "נחשון", שבו באו לידי ביטוי התמרון המערכתי

לואדיות הניצבים לציר התנועה של צבא קאוקג'י.⁴⁸

כאשר בוחנים מהי לחימת "יממות", ומה מקום הלחימה ביום, נמצא שב-13 באפריל תקפה מחלקה עם שחר, בד"כ התגוננו הכוחות ביום, מחלקות דילגו לעמדות-חליפין ופעלו בהתקפת-נגד מהחורשה ומרוביה אל-פוקה ביום, אבל הפיקוד הגביל במודע למינימום את הפעילות ההתקפית היוזמה ביום, והעדיף להכות את האויב – התוקף ביום בעקשנות – ממערכי-ההגנה.

במורשת הגדוד הראשון וחטיבת "יפתח" נחרתו דווקא הקרב במלכיה והנסיגה משם, ב-15 במאי, כפעולה גרדית ראשונה, אף כי לא יוזמה, לאור היום ולנוכח אויב סדיר. הגדוד הראשון יצא למבצע גדודי מתוכנן ויוזם כפעולת יום רק במערכת "דני", ב-10 ביולי.⁴⁹

נפנה לבחון את קרבות משמר-העמק מן הבחינה ההגנתית. האם הסיק יצחק שדה את הלקח שיש לאמץ את "ההגנה הגמישה" בכל הנסיבות? כאמור, יצחק שדה לא העלה כלל על דעתו את הוויתור על משמר-העמק. המשק היווה "שטח חיוני", שעליו יגן הגנה קישחת ועקשנית. הוא הרשה לכוחו להתקדם ולהיסיג כל עוד מדובר בשטחי האויב, שבהם "סחר" בגמישות, כדבריו. ואילו המג"ד ראה את הצלחת הגדוד ב"תמרון נועז ומלחמה עקשנית". לדבריו, תרמה המערכה ניסיון קרבי ו"יכולת מנהלתית וארגונית". הוא החשיב אפוא את העימות עם האויב הסדיר, אך לא ראה משהו "סדיר" בפעולת גדודו.⁵⁰ אדרבה, המפקדים ראו בפעולה יישום של ניסיון הגרילה, הניידות הרגלית, ההתגברות על הלחות בנשק ובציוד ברוח של "למרות הכל", ו"אין ברירה", כדברי ליובקה יבזורי, מפקד המשק בימי המערכה.

אמנם באה לידי ביטוי במערכה המקורי ריות של התפיסה המבצעית של מפקדים, שמצאו פתרונות מעשיים ומלהיבים לבעיית המפגש עם צבא סדיר בארגונו ובתפיסת מצביאו. אולם כבר כעבור חודש הוברר למפקדי ה"הגנה", שלנוכח הפלישה הבינ-ערבית אין להם כמעט שטחים ל"מקח וממכר", וכי למעשה הם מצויים על הגנה קישחת – "קיפודית" – על המשלטים והיישובים החיוניים.

יתר על כן, במשמר-העמק, כמו במאבק על הכבישים, עמדו המפקדים על מגבלות יכולתו של כוח רגלי, והכירו בהכרח ברכב קרבי לצורך התמרון, כנגד אויב עדיף המצויד בשריוניות, ואח"כ – בטנקים. יצחק שדה עצמו היה כבר שקוע

הערבית.

אולם דומה שהתרומה החשובה המשותפת של מערכות "נחשון" ומשמר-העמק גם יחד, הייתה בתחום הרוח והמורל. לאחר משברי השיירות בסוף מרס החזירו שתי ההכרעות לכוחות-המגן ולאנשי-היישובים את האמונה בכוחם לעמוד נוכח המוניו של המופתי מכאן ובפני גייסותיו הסדירים למחצה של קאוק'גי מכאן. כאשר חזר יצחק שדה מהחזית ודיווח לבן-גוריון, הדגיש בעיקר את העמידה הישראלית בנחיתות כמר-תית, ובימון נרשם: "עמדנו ונגד 3, בכוח" אש - 1 נגד 8".⁵⁴

מערכות "נחשון" ומשמר-העמק נתנו את ההשראה למפקדים וללוחמים שהת-אזרו ללחום על טבריה, חיפה, יפו, צפת וירושלים שמחוץ לחומות, וליחידות השדה שיצאו ברגל וברכב למבצעי "יפתח" ו"בן-עמי" בצפון, "חמץ" ו"מכבי" במרכז, ו"ברק" בדרום ובנגב, ובישרו המעבר מתגובת הגנה לזימת התקפה.

הערות

1. חבירי משמר-העמק מכנים בשם "הרי-הגעש" את הכיפה החרוטית מדרום למשק (נ"ג 221, ני"צ 16362227, תל אבו קוטא), ובשם "הרי-הגעש הקטן" את תל אל-אסמר הסמוך לו ממזרח (גובה כ-180' מ' ני"צ 16412226, כיום - תל אשמר). הגני מודה לאלי"מ י' תלמי על אימות המידע.
2. מערכות סבי"ג, במאמרו של יצחק שדה "ההגנה הגמישה - לאור קרב משמר-העמק" (להלן - שדה), עמ' 32; ספר הפלמ"ח ב, עמ' 204. זכרונותיו של קאוק'גי על מערכת משמר-העמק פורסמו בתרגום אנגלי ברבעון Journal of Palestine Studies, Beirut, No. 4 (Summer 1972) (להלן - קאוק'גי), אומר בעמ' 38 שבמערכה השתתפו רק ג'ורד ושתי פלוגות, אבל במברק מה-8 באפריל הומן את מגיד "הירמון" הראשון להשתתף במי"מ על ההפוגה. הוא מציין שהיו לו רק 2 תותחי 105 מ"מ, אלא שכנראה הוא סמתיי בן כך את השתדלו של תותח ב-13 בחודש (בעמ' 45 הוא מודה באבדות לתותחנים). כן הוא מספר שאחת מן הפלוגות הייתה של צ'רסקים ירדניים (שם). פלוגה זאת שמשה כפלוגת-המשמר למפקדתו, ואח"כ צורפה לגדוד "חטיין" (ארכיון צה"ל).
3. המידע על קורס המ"כים של "גולני" - ממפקד משמר-העמק במלחמה, יהודה ליובקה יבזורי, המידע על פלוגת "כרמלי" - צדוק אשל (עורך), חטיבת כרמלי במלחמת הקוממיות, מער-כות 1973 (להלן - כרמלי), עמ' 52, 289. מ"אלכס-גורוני" הגיעה פלוגה מאומנת בפיקודו של יהושע בדיחי, עם מחלקת המק"ב של ג'ורד 31 (אלוף [מיל'] דן אבן, שנות שירות, ת"א 1973, עמ' 113 - 114). המידע על פעולת הפלוגה - ראה סא"ל ג' ריבלין ורס"ן צ' סיני (עורכים), חטיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות, מערכות 1964 (להלן - אלכסנדרוני), עמ' 61, 157; השמות - ממחקר של מתתיהו גלעד (ארכיון צה"ל, להלן - גלעד).
4. שדה, עמ' 32. ראה גם יצחק שדה, כתבים א, ת"א 1980, עמ' 50.
5. דן לנר, "מהלך הקרב (ערות המפקד)" בספר פלמ"ח ב (להלן - לנר), עמ' 202; יפרח חביב, הזקן שהלחם מדרות, מרחביה 1973, עמ' 253 - 254.

6. שדה, עמ' 32. ההדגשות במקור.
7. משמר-העמק במערכה, מרחביה 1960 (להלן - משמר העמק), עמ' 35.
8. פלמ"ח, עמ' 201.
9. לנר, עמ' 203.
10. "קרב רוביה פוקה (מפי איש חי"ש)", בחוב: "משמר העמק בהגנה ובהתקפה", הוצאת מחת"ר (מחלקת התרבות של "ההגנה"), (להלן - חוברת מחת"ר) עמ' 21.
11. קאוק'גי, עמ' 43 - 44. בזכור, לא היו שריוניות בריטיות בקיבוץ מאו ה-8 בחודש.
12. פלמ"ח ב, עמ' 203, 204 - 204; שעת הנסיגה מרוביה אל-פוקה - לפי חוברת מחת"ר, עמ' 22.
13. פלמ"ח ב, עמ' 201; משמר-העמק, עמ' 35 - 36.
14. אילן ושלח - דרך הקרבות של חטיבת גולני, מערכות - ללא תאריך (להלן - אילן ושלח), עמ' 96; קאוק'גי, עמ' 44.
15. פלמ"ח ב, עמ' 201.
16. קאוק'גי, עמ' 45.
17. שם, עמ' 43.
18. שם, עמ' 43 - 44.
19. מאמון אל-ביטאר הבריק לקאוק'גי בשעה 10:10:40 שכבש את הקסטל. קאוק'גי הגיב בהוראה לאל-ביטאר להפגין בערב את נוהייעקב ואת שכור נות המערב של ירושלים, ולעשות כל מאמץ לחזור באותו לילה. לרקע הפעולה בהרי ירושלים - ראה מאמרי במערכות 243 - 244, עמ' 38 - 39 והע' 38 - 40.
20. פלמ"ח ב, עמ' 201.
21. אמנם טוען קאוק'גי שתקף ב-12 בחודש (קאוק'גי, עמ' 44): על רצונו לתקוף באותו יום עשויה להעיד גם קריאתו לשפכי והאב ב-11 בחודש (אנשיו החלו לצלוף על רמת-יוחנן ב-12).
22. אילן ושלח, עמ' 96.
23. אילן ושלח, עמ' 60 (אפריל 1948), ובו גירסה יותר מפורטת של יומן-המבצעים מזאת הכלולה בס' הפלמ"ח (להלן - פלמ"ח 60) עמ' 18.
24. פלמ"ח ב, עמ' 201; אילן ושלח, עמ' 97.
25. פלמ"ח 60, עמ' 18 - 19. לדברי קאוק'גי תקפו היהודים ב-11 בחודש אחר-צ, וכוחותיו נסוגו עד מנסי (קאוק'גי, עמ' 44). ייתכן שכאן משתקפת נטישת כפרין ובוטמינת (בפלמ"ח 60, עמ' 18, נשתבש השם ובוטמינת לבוטמאס, וראה שם, עמ' 21).
26. שדה, עמ' 32.
27. לשון הרו"חות בס' הפלמ"ח ב, עמ' 201 - 202, אינה מבהירה כראוי את התמונה המבצעית, אבל עיקר העניין עלה מהאמור בסיכום משעה 14:25 (עמ' 202). שהשוואה לפלמ"ח 60, עמ' 19 (שם נשמט בראש העמוד התאריך 13 אפריל). פרטי הקרב, והמשלטים שנתפסו בידי כוחותינו והאויב - לפי גלעד, עמ' 4 - 6, ומפת 20,000:1 והמצורפת.
28. פלמ"ח ב, עמ' 206.
29. לנר, עמ' 204.
30. גלעד, עמ' 4 - 5.
31. בצהריים אירעה כעין הפוגה בפעולות "צבא ההצלה", והמ"מ הציע לפשוט על התותחים בעמק מול עמדותיו, אבל הצעתו נדחתה (גלעד, עמ' 5).
32. קאוק'גי אומר, שאל-ביטאר יצא לסירה, דימה שרוביה ריקה, הורה לקדם אליה תותחים, והופתע בכפר (קאוק'גי, עמ' 45).
33. פלמ"ח ב, עמ' 202; לנר, עמ' 204.
34. פלמ"ח ב, עמ' 202.
35. לנר, עמ' 205.
36. בספר משמר-העמק, עמ' 205 ואילך, מוזכרים 23 חללי המשק. מהם לא נהרגו במערכת אפריל. בין הנוכחים בספר - גם חללי כוחות השדה: 10 פלמ"חאים (ס' פלמ"ח ב, עמ' 1028); חייל "גולני" (אילן ושלח, עמ' 410, לפי השוואה עם ס' משמר העמק); חייל "אלכסנדרוני" (ס' אלכסנדרוני, עמ' 352).
37. קאוק'גי, עמ' 45; אילן ושלח, עמ' 97.

